

**Міністерство освіти і науки України
Запорізький національний університет**

Заснований
у 1997 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
Серія КВ № 15436–4008 ПР,
22 червня 2009 р.

Адреса редакції :
Україна, 69600,
м. Запоріжжя, МСП-41,
вул. Жуковського, 66

Телефони
для довідок:
(061) 289-12-88
(061) 228–75–21

В і с н и к
Запорізького національного
університету

Філологічні науки

№ 1, 2018

Запоріжжя 2018

Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Філологічні науки. — Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2018. — № 1. — 172 с.

Затверджено як наукове фахове видання, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (Наказ МОН України від 07.10.2015 № 1021).

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet вченою радою ЗНУ (протокол засідання № 12 від 18.06.2018 р.)

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Павленко І. Я.	— доктор філологічних наук, професор – головний редактор
Христіанінова Р. О.	— доктор філологічних наук, професор – заступник
головного редактора, кандидат філологічних наук,
Хом'як Т. В.	— професор – відповідальний редактор
Меркулова О. В.	— кандидат філологічних наук, старший викладач –
видавничий редактор

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Білоусенко П. І.	— доктор філологічних наук, професор
Брацкі Артур	— доктор філологічних наук, професор (Республіка Польща)
Галич О. А.	— доктор філологічних наук, професор
Гребенюк Т. В.	— доктор філологічних наук, професор
Жуйкова М. В.	— доктор філологічних наук, професор
Єнікєєва С. М.	— доктор філологічних наук, професор
Заверталюк Н. І.	— доктор філологічних наук, професор
Зарва В. А.	— доктор філологічних наук, професор
Зацний Ю. А.	— доктор філологічних наук, професор
Манакін В. М.	— доктор філологічних наук, професор
Панасенко Н. І.	— доктор філологічних наук, професор (Словацька Республіка)
Пахомова Т. О.	— доктор педагогічних наук, професор
Погребна В. Л.	— доктор філологічних наук, професор
Приходько А. М.	— доктор філологічних наук, професор
Приходько Г. І.	— доктор філологічних наук, професор
Семенець О. О.	— доктор філологічних наук, професор
Торкут Н. М.	— доктор філологічних наук, професор
Турган О. Д.	— доктор філологічних наук, професор
Харитончик З. А.	— доктор філологічних наук, професор (Республіка Білорусь)
Чижмарова Марія	— доктор філологічних наук, професор (Республіка Словенія)
Шевченко В. Ф.	— доктор філологічних наук, професор
Юферева О. В.	— доктор філологічних наук, професор

РЕЦЕНЗЕНТИ

Поповський А. М.	— доктор філологічних наук, професор
Харлан О. Д.	— доктор філологічних наук, професор

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

КОЛКУТИНА В. В. ЛІТЕРАТУРНА ГЕРМЕНЕВТИКА ДМИТРА ДОНЦОВА: ЕСТЕТИКО-НАЦІОСОФСЬКИЙ ВЕКТОР	5
ПАВЛЕНКО І. Я. ПРИНЦИПИ ВІДБОРУ, СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ТА ПУБЛІКАЦІЇ ФОЛЬКЛОРНИХ МАТЕРІАЛІВ У ЗБІРКАХ В. А. ЧАБАНЕНКА “САВУР-МОГИЛА” ТА “СІЧОВА СКАРБНИЦЯ”	10
ПУХОНЬСЬКА О. Я. ЛІТЕРАТУРА VS ВІЙНА: “ЖИТТЯ P.S.” ВАЛЕРІЇ БУРЛАКОВОЇ ЯК ПОСТТРАВМАТИЧНА РЕФЛЕКСІЯ	17
САМОХІНА В. О., БЄЛЯЄВА О. Ю. ІНФОРМЕМА ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ПІДТЕКСТОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В КАТЕГОРІЇ ПРОСТОРУ ПІСЕННО-ДРАМАТИЧНОГО ДИСКУРСУ	24
ХОМ’ЯК Т. В. “ПІДНІМЕМО СОНЦЕ НАШОЇ ЛЮБОВІ”: МОТИВ КОХАННЯ ТА ХУДОЖНЄ МОДЕЛЮВАННЯ ЙОГО В ЛІРИЦІ В. ЧАБАНЕНКА	28

РОЗДІЛ 2. МОВОЗНАВСТВО

БЕЧКО Я. В. ВІДТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ЗНАЧЕНЬ ПРИКМЕТНИКА УКР. ГАРЯЧИЙ У ПРОЦЕСІ ФРАЗЕОТВОРЕННЯ	37
БЄЛОВА М. О., ШИШКІНА К. І. АНТОНІМІЯ ЯК ОСНОВА ЕВФЕМІСТИЧНОЇ НОМІНАЦІЇ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТАБУ У ВІКТОРІАНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ (ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ)	41
ВОРОНЮК І. О. СПЕЦИФІКА ТЕРМІНА В ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ (НА ПРИКЛАДІ ПОЕМИ Є.МАЛАНЮКА “П’ЯТА СИМФОНІЯ”)	50
ГУЦУЛЯК Т. Є. ОБРАЗНА МОТИВАЦІЯ: ПРОБЛЕМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ	54
ЖУЙКОВА М. В. СЕМАНТИКА СЛОВА КУПАЛО В ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ	65
ЗІНЧУК Р. С. ПОЗИЦІЙНА РЕАЛІЗАЦІЯ ГОЛОСНИХ В ІМЕННИКОВИХ ЗАКІНЧЕННЯХ (НА МАТЕРІАЛІ ЗАХІДНОПОЛІСЬКИХ І СУМІЖНИХ ГОВІРОК)	75
ІЛЬЧЕНКО І. І. ФОНОВІ ОНІМИ “СІЧОВОЇ СКАРБНИЦІ” ЯК ЗАСІБ КОНКРЕТИЗАЦІЇ ЧАСУ ТА ПРОСТОРУ	81
КОТОВИЧ В. В. ЛОКАТИВНІСТЬ ЯК ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНА ОЗНАКА ОЙКОНІМІВ	86
МАЧУЛЬСЬКА К. Я. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СПРИЙНЯТТЯ РЕКЛАМНОГО СЛОГАНУ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛОМОВНИХ ВЕБ-РЕСУРСІВ)	94
МІНЯЙЛО Р. В. РИБАЛЬСЬКИЙ СЛОВОСВІТ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ПРОФЕСОРА В. А. ЧАБАНЕНКА	101
ПАВЛЮК О. О., ФЕДОТИЧЕВА Є. А. ФРАЗЕОЛОГІЧНА НОМІНАЦІЯ З КОМПОНЕНТОМ ‘ЇЖА’ ЯК ЗАСІБ ЗОБРАЖЕННЯ ЛЮДИНИ У ФРАНЦУЗЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ	107
САЄВИЧ І. Г., КЛЮЧНИК Т. О. НОМІНАТИВНИЙ ПРОСТІР “РОЗУМ” В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРІ	114

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания. *Вопросы языкознания*. 1995. №1. С. 37-67.
2. Назарян А. Г. Почему так говорят по-французски (происхождение и толкование идиоматических выражений). Москва : Наука, 1968. 349 с.
3. Французско-русский фразеологический словарь под ред. Я. И. Рецкера. Москва, 1963. 1112 с.
4. Dictionnaire des expressions et locutions par A. Rei et S. Chantreau. Paris, 1998. 888 p.
5. Trésor de la langue française informatisé. URL: <http://atilf.atilf.fr>.

УДК 811.161.2'37:808.5

НОМИНАТИВНИЙ ПРОСТІР “РОЗУМ” В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРІ

Саєвич І. Г., к. філол. н., доцент, Ключник Т. О., магістрант

*Київський університет імені Бориса Грінченка
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, Україна*

i.saievych@kubg.edu.ua

У статті зроблено спробу обґрунтувати антропоцентричний вимір концепту РОЗУМ і з'ясувати структуру його номінативного простору. Визначено, що номінативне ядро концепту формують лексеми *розум, розумний, розуміти, мозок, думка, інтелект*. На підставі аналізу різнобічного фактичного матеріалу (Система – Анкета – Текст) окреслено статус “РОЗУМ” як однієї з лінгвокультурних доміант, ієрархічно підпорядкованих концепту ЛЮДИНА. Стверджується, що у свідомості лінгвоспільноти РОЗУМ постає і як вагомий показник повноцінної ментальної діяльності, і як неодмінний критерій онтології Homo sapiens загалом.

Ключові слова: лінгвокультурний концепт, антропоцентризм, аксіологічна маркованість, оцінність, номінативний простір, концепт РОЗУМ.

NOMINATIVE SPACE OF THE “INTELLIGENCE” CONCEPT IN UKRAINIAN LINGUISTIC CULTURE

Saievych I. G., PhD in Philology, associate professor, Kliuchnyk T. O., graduate student

*Borys Grinchenko Kyiv University
Bulvarno-Kudriavska Str., 18/2, Kyiv, Ukraine*

The article contains an attempt of anthropocentric dimension of the INTELLIGENCE concept substantiation and that of clarifying its nominative space. The research has been conducted on the basis of diverse factual material (System – Questionnaire – Text), which approximates it to requirement of psychological relevance. The concept has been reconstructed within its structural constituents – image-perceptive, notional and value ones, the latter being declared the main. The axiological concept of INTELLIGENCE has been defined on the basis of the concept's representing name high frequency ratio, essential number of idioms and proverbs containing *intelligence* as its component, pragmatic peculiarities of nomens in literary texts and associative fields of the concept's representatives; the said concept entering the nucleus of Ukrainian native speakers' mental lexicon. The greater focus is placed on unreliable reference of *intelligence*, caused by the object of nomination's abstract character, its semantic approaching to the names of other constituents of mental activity (*mentality, brains, thought, knowledge*). The stated lexemes together with cognate units *intellection, intelligent, intellectualize* are provided with high semantic-functional potential and form the nucleus of the “INTELLIGENCE” nominative space.

Relying on the mark of ‘ability / disability for intellectual activity’ the dialectic connection of the INTELLIGENCE and STUPIDITY concepts has been detected. The ‘intelligence – stupidity’ antithesis objectivation has been considered as a criterion of mental and social dimensions of human being in proverbs to conclude on clearly

expressed positive and negative evaluation of the concepts within the following somatic code: *head* (upper part) as localization of the sphere of intellectual activity – *feet* (lower part) as localization of stupidity. The analysis of constituents of idioms containing *intelligence* and *intelligent* lexemes has been performed to distinguish the number of sememes forming logical space of the concept: 1) mental action; 2) helping (someone's) mental action; 3) intelligent (human being); 4) stupid (human being); 5) ignorant (human being); 6) loss of ability for mental action.

INTELLIGENCE has been defined as a lingual-cultural keynote of Ukrainian sphere of concepts; it is hierarchically subordinate to the concept of HUMAN BEING. It is stated, that in the conscience of Ukrainian linguistic community, the INTELLIGENCE becomes apparent as both weighty indicator of human full-fledged intellectual activity and inalienable criterion of Homo sapiens ontology in general.

Key words: linguistic-cultural concept, anthropocentrism, axiological component, evaluativity, nominative space, INTELLIGENCE concept.

Особливості національного світогляду, матеріальної і духовної культури етносу акумулюють лінгвокультурні концепти, питання критеріїв виокремлення та реконструкції яких є одним із актуальних у царині антропоцентричних лінгвістичних студій. Зокрема, А. Вежицька, С. Г. Воркачов, І. О. Голубовська, В. І. Карасик серед найсуттєвіших ознак лінгвокультурного концепту називають загальноживаність слова-репрезентанта, його частотність, входження до складу значної кількості фразеологізмів і паремій, висловів, популярних пісень, назв книжок тощо [1, с. 36]; високий словотвірний потенціал, облігаторність аксіологічної маркованості [3, с. 91], семіотичну щільність, що передбачає “репрезентацію у плані вираження цілою низкою мовних синонімів (слів і словосполучень), тематичних рядів і полів, прислів'їв, приказок, фольклорних і літературних сюжетів і синонімізованих символів (творів мистецтва, ритуалів, поведінкових стереотипів, предметів матеріальної культури)” [2, с. 33].

Зазначені вище ознаки притаманні одній із домінант українського лінгвокультурного простору – концепту РОЗУМ, який визначаємо як аксіологічно значущу багатовимірну ментальну сутність, що широко репрезентована знаковими одиницями мови та має високий комунікативний і гносеологічний потенціал [11, с. 67].

Концептуалізація ментальної сфери неодноразово привертала увагу дослідників. Різні аспекти, пов'язані з вербалізацією і когнітивною організацією концептів ДУМКА, ЛОГОС, РОЗУМ, ГЛУПОТА, ЗНАННЯ на матеріалі фразеологічного складу мови, паремій, корпусу художніх текстів в українській і російській лінгвокультурах, розглядали В. В. Калько [5], О. П. Левченко [6, 7], Н. О. Мех [9], Т. В. Леонтьєва [8], О. В. Урисон [12, 13], О. В. Ясіновська [15] та ін.

Метою цього дослідження є обґрунтування антропоцентричного виміру концепту РОЗУМ і з'ясування структури його номінативного простору на підставі широкої джерельної бази (Система – Анкета – Текст): системної організації знакових одиниць, текстової реалізації назв-репрезентантів концепту і даних асоціативних експериментів. Методика аналізу концептів із залученням різних джерел (SAT) запропонована Є. Бартмінським як така, що надає ширші можливості для дослідника і наближає отримані результати до вимог психологічної релевантності.

Основною ознакою лінгвокультурного концепту в тріаді його структурних компонентів – образно-перцептивного, поняттєвого й ціннісного – проголошується аксіологічна маркованість. Такий погляд на критерій визначення концепту, як лінгвокультурної ментальної одиниці, притаманний більшості дослідників, зосереджених на з'ясуванні національно-специфічної своєрідності мовних і концептуальних картин світу (зокрема, А. Вежицькій, С. Г. Воркачову, І. О. Голубовській, В. І. Карасику, О. П. Левченко, В. М. Манакіну, Г. Г. Слишкіну, М. В. Пименовій, А. М. Приходьку та ін.).

Саме об'єктивація у мові певної сукупності знань, уявлень, почувань є показником ціннісного ставлення етносу до культурного феномену. Поділяємо погляди А. М. Приходька на критерії вимірів аксіологічного складника концепту. На думку вченого, цей субстрат має виокремлюватися на підставі оцінних параметрів і актуальності [10, с. 49–50]. Визначення оцінного компоненту доцільно здійснювати із застосуванням компонентного й

контекстуального аналізу слова-репрезентанта концепту, тобто враховувати при реконструкції концепту і структуру лексичного значення назви, і її сполучуваність з оцінними предикатами. Актуальність, на думку А. М. Приходька, “реалізується у продуктивності використання мовних одиниць на позначення концепту – наприклад, у частотності їх вживання у реальній комунікації, у числі відношень на кшталт “стимул → реакція”, “реакція → стимул” [10, с. 50].

Одним із суттєвих критеріїв з’ясування національно своєрідних концептосфер та особливостей їх когнітивної організації, на наш погляд, є склад і структура ментального лексикону лінгвоспільноти, зокрема ті лексичні одиниці, що формують ядерну його частину. Загальновизнаним методом установлення зв’язків між лексичними одиницями у проєкції на етносвідомість визнано вільний асоціативний експеримент. Показовими вважаємо дані, наведені укладачами Слов’янського асоціативного словника. Прямий і зворотний асоціативні експерименти з урахуванням найчастотніших слів-реакцій уможливили виокремлення ядра ментального лексикону носіїв російської, української, білоруської та болгарської мов. Зокрема, ядерними у свідомості українців є лексеми *життя, людина, радість, друг, добре, дім, любов, щастя, спокій, гроші, чоловік, кохання, розум, гарний, надія, смерть, сила, робота, дитина, світ, великий, погано, краса, товариш, зло, жінка, світло, добрий, праця, дівчина* (САС, с. 6).

Лексема-репрезентант концепту – *розум*, що наділена високою частотністю і входить до ядра ментального лексикону носіїв української мови, є виявом ціннісного сприйняття інтелектуального потенціалу особистості, постійного прагнення *людини розумної, людини-творця* не тільки до “розумного” розв’язання прагматично зорієнтованих проблем життєдіяльності, а й намагання вийти за межі земного буття і досягнути безмежності існування: “*Розкриття таємниці Всесвіту неможливе, бо ніколи не скінчиться політ творця розуму до Несказанного*” (О. Бердник).

Процедура концептуального аналізу потребує звертання насамперед до словникових дефініцій імен концептів та з’ясування семантичної структури слова, адже в мовленні актуалізуються певні семи, що репрезентують когнітивні ознаки концепту. У структурі лексичного значення назви-репрезентанта найбільшою мірою експліковано зв’язок концептів РОЗУМ і ЛЮДИНА. За даними СУМ, *розум* – це: 1) здатність людини мислити, відображати й пізнавати об’єктивну дійсність; 2) те саме, що мислення; 3) *розм.* зміст, значення чогонебудь; 4) *перен.* людина, група людей, що характеризується високими розумовими, інтелектуальними здібностями (СУМ VIII 838). Семантичні ознаки ‘людина’, ‘ментальна діяльність’, ‘пізнання’, ‘позитивна оцінка’ визначають смислову організацію концепту РОЗУМ, вербалізованого антропоцентричною лексикою (термін Ю. Д. Апресяна).

Формування концепту сягає індоєвропейського культурного простору. Українське *розум* належить до праслов’янського лексичного фонду. На підставі порівняння слов’янських назв: рос., біл., болг., м. *ум*, др. *умь*, п., ч., с. *ит*, схв. *ум*, слн. *їт*, стсл. *оумь* реконструйовано псл. **ить*, у якому виокремлено корінь ц- (і-є *ац- ‘сприймати органами чуття; розуміти’) і суфікс –т. Слов’янські назви споріднені з лит. *aitō* ‘розум, інтелект’, сх.-лит. [aumenis] ‘пам’ять’; *omenis, ómena* ‘свідомість’, ‘почуття’; *omē* ‘інстинкт’ (ЕСУМ VI 31–32). Отже, основу РОЗУМ сформували початково не диференційовані ознаки ментальної сфери (‘сприйняття’, ‘розуміння’, ‘почуття’, ‘пам’ять’, ‘свідомість’), що можна пояснити складністю об’єкта пізнання і номінації, його недоступністю для матеріально-чуттєвого сприйняття, а відтак і нечіткою референцією абстрактних лексичних одиниць на його позначення.

В Етимологічному словнику української мови зафіксовано 167 лексем (із діалектними формами включно), що утворюють словотвірну парадигму, яка сягає праслов’янського **ить*. Найвищим функціональним потенціалом наділені деривати *умілий, безумець, безумство, додумуватися, зрозумілий, зарозумілість, зарозумілий, напоумити, невмілий, недоумкуватий,*

нерозумний, порозумнішати, розум, розуміння, розумник, розумний, розумітися, розумнішати та ін. (ЕСУМ VI 31–32). Значна частина лексем має негативну конотацію (наприклад, *неумілість, недоумок, нерозумність, зарозумілий*). Зазначені номінативні одиниці вербалізують концепт ГЛУПОТА і використовуються на позначення інтелектуально неспроможної людини. Однак більшість лексем імплікує позитивну оцінку, що підтверджує думку про значущість для української лінгвостільноти інтелектуальних здібностей як суттєвої ознаки *людини розумної*.

Позитивна / негативна оцінка інтелектуальної діяльності зумовила тісний діалектичний зв'язок “РОЗУМ – ГЛУПОТА”. Пор.: *глупота* – “відсутність розуму, розсудливості, поміркованості; дурість” (СУМ II 88). За спостереженням О. П. Левченко, концепт ГЛУПОТА (ДУРИСТЬ) належить не лише до переліку яскраво репрезентованих у фольклорі, а й до найбільш фразеологічно “опрацьованих” у багатьох мовах [7, с. 114].

Аксіологічна маркованість зазначених антонімічних концептів спричинена їх сприйняттям українською лінгвостільнотою як цінності й антицінності, що засвідчують, зокрема, й антоніми на позначення осіб, якостей і процесів у сфері ментальної діяльності з чітко вираженою полярною конотацією: *розум – тупість, дурість, розумний – дурний, розуміння – нерозуміння, розумненький – нерозумненький, розумник – дурень, розумниця – дурна, розумно – нерозумно*. Пор. також антонімічні пари, утворені від ідеографічних синонімів (*кмітливий, мудрий* тощо): *кмітливий – тупий, мудрий – тупий, мудрість // мудроці – тупість // дурість, мудріти – дурніти, тямущий – нерозумний* (САУМ, с. 170–171).

Зазначимо, що антитезу ‘розум – глупота’, як критерій ментальних і соціальних вимірів людини, найбільшою мірою об’єктивовано в пареміях. Полярна аксіологічна маркованість актуалізується на тлі опозиції ‘верх – низ’ (*голова ‘+’ – ноги ‘-’*), а також завдяки тавтологічним конструкціям, у яких подвоюється сема ‘інтелектуальна діяльність’ (з *розумним розуму*), та сполученню імен-концептів із конверсивами (*загубити – знайти, набратися (розуму) – забути*). Пор.: *Більше в розумного розуму в п’яті, як у дурного в голові; З розумним розуму наберешся, а з дурнем і останній забудеш; Ліпше з розумним загубити, як з дурним найти; Розумний любить сам учитися, а дурний любить другого учити* (ПтП, с. 109–110). Отже, у межах соматичного коду голова (‘верх’) постає як сфера локалізації розумової діяльності, ноги (‘низ’) як локус глупоти.

Синонімічними до *розум* є лексеми *інтелект, ум, розсуд, глузд, розуміння, толк*, а також *мозок, голова, кебета*. Зазначимо, що в українській мовній картині світу найвищою частотністю і семантико-функціональним потенціалом наділена домінанта синонімічного ряду – *розум*. На противагу, в науковій картині світу домінує термін *інтелект* (від лат. *intellectus* ‘пізнання, розуміння, розсудок’), що “функціонує на позначення вищої пізнавальної здатності мислення, яка принципово відрізняється творчим, активним характером від пасивно-чуттєвих форм пізнання” [14, с. 244–245].

Синонімічний ряд на позначення *розумної, здатної до інтелектуальних операцій людини* виражений прикметниками *недурний, хитромудрий, толковий, головатий, мізкуватий, мислячий, мудрий, кмітливий*. Мисленнєвий процес об’єктивовано дієсловами *розумітися, розбиратися, розуміти, тямити, знатися, петрати, кумекати, метикувати, тямкувати* (ССУМ II 569–572).

Нечітка референція *розум*, зумовлена абстрактним характером позначуваного явища, спричиняє семантичне зближення з номінаціями інших складників ментальної сфери: (1) *розум = інтелект*; метонімічні перенесення: (2) *розум* → *мозок*; (3), (4) *розум* → *думка*; (5) *розум* → *знання*:

(1) “**Розум, інтелект** – порівнює, оцінює, інтегрує, складає з часток якусь модель Пізнання” (О. Бердник);

(2) “*Страх, що паралізує волю, паралізує розум!*” (Іван Багрянний);

- (3) “Вже я ходила, ходила до голови по **розум**, поки схаменулася...” (Марко Вовчок);
- (4) “Проходили і не знали, що над ними скрутились в спіралі галактики, а тепер і до них, до заглиблених в безвість галактик, сягає твій **розум**” (О. Гончар);
- (5) “Мужність, самозречення, відданість, відсутність заздроців, душевна чистота, влада над почуттями, свідомий **розум**, духовний розвиток, віра, незлобивість – такі десять відзнак всякого істинного вчення” (О. Бердник).

Одним із суттєвих засобів репрезентації концепту є фразеологізми. Їх специфіка, порівняно з іншими номінативними одиницями, криється в експресивному забарвленні та наявності оцінного елемента у структурі значення. У Фразеологічному словнику української мови у двох томах зафіксовано 94 ФО з компонентом *розум* (*розумний*) (ФСУМ II 759–761). На підставі компонентного аналізу відповідно до класами (‘предмет’, ‘ознака’, ‘дія’), оцінної та диференційної сем (‘спроможність / неспроможність’ (до інтелектуальної діяльності) виокремлено такі семемі:

- 1) **процес мислення: держати (мати) розум у (в) голові (голівоньці); добрати [до] розуму, що добрати діла (ума, толку, глузду і т. ін.); добувати (добути, доскочити і т. ін.) розуму, набиратися (набратися) розуму; добратися глузду ; доходить (дійти) своїм (власним) розумом; жити своїм (чужим) розумом; зростати розумом; прикласти (приложити) розум; повертати (повернути) [своїм] розумом (мозком); розуму вчитися (учитися); брати (взяти, узяти) [собі] на розум;**
- 2) **допомога (кому-небудь) у виконанні мисленнєвої діяльності: наводити (навести) на розум; навчати добру і розуму; на розум наvertати; наставляти (наставити) на [добрий] розум; питатися чужого розуму; питати розуму в кого; розуму випитувати;**
- 3) **інтелектуально спроможна (людина), здатна мислити: бистрий на розум; макітра розуму; розуму (ума) палата; з розумом; розумом високий; розуму не позичати;**
- 4) **інтелектуально неспроможна (людина): небагатий (бідний) на розум; дурний розум; короткий розум; на розум кволий; курячий розум; на розум небагатий; несповна розуму;**
- 5) **неосвічена, необізнана (людина): з великого розуму, ірон.; не з твоїм (моїм і т. ін.) розумом робити; з дурного розуму ; заднім умом (розумом) жити;**
- 6) **втрата здатності до інтелектуальної діяльності: виживати (вижити) з розуму; [і] розуму не стає (не стало, не стане); втрачати розум; глузд за розум завернув; з глузду з'їхати (скрутитися, зсунутися), глузду рішитися; розум потьмариться (тьмарився, потьмарився, гасне, мутиться, туманіє і т. ін.), розум потьмарило (помутило); спадати (спастися, сплисти і т. ін.) з розуму; стерятися розумом; сходити (зійти) з розуму (з ума) (ФСУМ II 759–761).**

У складі ФО *розум* найчастіше поєднується з предикатами *шукати, втрачати, набиратися, тримати, жити (розумом), (не)ставати, гаснути* та атрибутами *високий, бистрий, бідний, короткий, кволий, курячий, свій (чужий)*, що актуалізують оцінну сему і визначають розум як бажаний, цінний об'єкт, володіння яким позначається і на сприйнятті індивіда соціумом. Тобто на підставі метонімічної моделі ‘частина → ціле’ оцінка ментальної сфери переноситься на оцінку людини у межах певної спільноти.

Лексикографічні джерела зазвичай фіксують поняттєвий субстрат концепту, що формує план змісту мовної одиниці в акті комунікації. Поняття, яке часто збігається зі змістом лексичної одиниці, має раціонально-логічний характер і є конвенційним, спільним для носіїв однієї мови. Однак більш розлогою характеристикою етнокультурного сприйняття фрагмента дійсності, порівняно з вираженою у лексичному значенні, є асоціативне поле слова, що

відбиває багатоманітні семантичні, тематико-ситуативні й прагматичні зв'язки, значимі для лінгвоспільноти й актуалізовані в комунікативній практиці.

В Українському асоціативному словнику (УАС) зафіксовано чотири лексеми, що репрезентують концепт РОЗУМ: *розум, розуміти, розумний, розумно*. Ядро асоціативного поля *розум* формують лексеми *мозок* (9 % від загальної кількості), *думка* (6,1 %), *інтелект* (5,6 %), *гострий* (4,7 %), *знання* (4,7 %). Відповідно найчастотнішими реакціями на стимул *розумний* стали слова *мудрий* (6,6 %), *чоловік* (6,1 %), *студент* (5,2 %). Остання реакція, очевидно, зумовлена переважно студентським складом учасників експерименту або тим фактом, що студенти націлені на пізнання як на основний вид діяльності. Ядерними реакціями на *розумно* є: *сказати* (5,4 %), *жити* (4,9 %). Найчастотнішою реакцією на *розуміти* визначено лексему *когось* (6,1 %) (УАС І 273–275). Отже, за даними експерименту, РОЗУМ постає як сутнісна ментальна ознака людини і властивість взаємодії індивідів у соціумі. Ядро асоціативного поля сформували номінативні одиниці на позначення сфери локалізації розуму (*мозок / голова*) і його найсуттєвішого атрибуту – *гострий*.

Метафорична конструкція *гострий розум* актуалізує значимість для інтелектуальної діяльності процесів сприйняття, влучності й проникливості і є не лише оцінкою інтелекту, а й особистості загалом. Пор.: “*Чоловік суворий, парадоксальний, розум, як скальпель*” (Л. Костенко).

Висновки. Отже, РОЗУМ постає як одна з українських лінгвокультурних домінант, ієрархічно підпорядкованих концепту ЛЮДИНА. Номінативний простір “РОЗУМ” сформовано синонімічною, антонімічною, словотвірною парадигмами, фразеологізмами і пареміями з полярною аксіологічною маркованістю одиниць, ядерними з-поміж яких є лексеми з високим семантико-функціональним потенціалом: *розум, розумний, розуміти, мозок, думка, інтелект*. Референція номена-репрезентанта концепту визначається нечіткістю і розмитістю меж, що значною мірою зумовлено абстрактним характером об'єкта пізнання і номінації. Його високий екзистенційний потенціал зумовив діалектичний зв'язок концептів РОЗУМ і ГЛУПОТА як сукупності уявлень про спроможність / неспроможність людини до інтелектуальної діяльності. На підставі аналізу мовних знаків-репрезентантів концепту в різних джерелах (Система – Анкета – Текст) можемо стверджувати, що у свідомості носіїв української мови РОЗУМ постає як вагомий показник повноцінної ментальної діяльності людини і неодмінний критерій онтології Homo sapiens загалом. Намічені у дослідженні тенденції уможливають подальші наукові розвідки щодо з'ясування особливостей вербалізації концепту РОЗУМ у різних семіотичних кодах.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1982–2012.

ПтП – Прислів'я та приказки / ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України / упоряд., передмова М. К. Дмитренка. Київ : Видавець М. Дмитренко, 2008. 176 с.

САС – Уфимцева Н. В., Черкасова Г. А., Караулов Ю. Н., Тарасов Е. Ф. Славянський асоціативний словарь : русский, белорусский, болгарский, украинский. Москва : Ин-т языкознания РАН, 2004. 800 с.

САУМ – Полюга Л. М. Словник антонімів української мови / за ред. Л. С. Паламарчука. 2-ге вид., допов. і випр. Київ : Довіра, 2004. 275 с.

ССУМ – Словник синонімів української мови : в 2 т. / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т української мови / А. А. Бурячок та ін. Київ : Наук. думка, 1999–2000.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР / гол. ред. кол. І. К. Білодід. Київ : Наук. думка, 1970–1980.

УАС – Мартінек С. В. Український асоціативний словник : у 2 т. Львів : ПАІС, 2008.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : в 2-х кн. / АН України, Ін-т укр. мови ; уклад. В. М. Білоноженко та ін., гол. ред. Л. С. Паламарчук. Київ : Наук. думка, 1993.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. / пер. с англ. А. Д. Шмелева. Москва : Языки славянской культуры, 2001. 288 с.
2. Воркачев С. Г. *Studia selecta: избранные работы по теории лингвокультурного концепта* : монографія. Волгоград : Парадигма, 2013. 167 с.
3. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу. 2-ге вид. Київ : Логос, 2004. 284 с.
4. Дзюбенко О. М. Концепт НАВЧАННЯ у латинській, українській та англійській мовах : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15. Київ, 2014. 18 с.
5. Калько В. В. Репрезентація рівня інтелектуального розвитку людини в українських пареміях. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Лінгвістика*. Херсон, 2012. Вип. 10. С. 187–192.
6. Левченко О. П. Інтерлінгвальне та національне у фразеологічних прототипах Глупоті. *Вісник Луганського педагогічного університету ім. Т. Шевченка*. Луганськ : Альма-матер, 2004. № 5 (73). С. 169–174.
7. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. 352 с.
8. Леонтьева Т. В. Интеллект человека в русской языковой картине мира : монографія / под ред. Е. Л. Березович. 2-е изд. Москва : Флинта, 2014. 272 с.
9. Мех Н. О. Лінгвокультурологема ЛОГОС: когнітивний, прагматичний, функціонально-стилістичний аспекти : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Київ, 2009. 36 с.
10. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя : Прем'єр, 2008. 332 с.
11. Саєвич І. Г. Антропоцентричний вимір концепту ЖИТТЯ. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови* / відп. ред. М. Я. Плющ. Київ, 2015. Вип. 12. С. 156–164.
12. Урысон Е. В. Проблемы исследования языковой картины мира : Аналогия в семантике. Москва : Языки славянской культуры, 2003. 223 с.
13. Урысон Е. В. Ум 1, Разум, Рассудок, Интеллект. *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка* / под общ. рук. Ю. Д. Апресяна. Москва : Школа “Языки русской культуры”, 2003. С. 1203–1206.
14. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
15. Ясіновська О. В. Антропоморфні ознаки концепту ДУМКА в художньому дискурсі Івана Франка : індивідуальний субкод. *Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство*. Київ : Міленіум, 2013. № 1. С. 113–122.